

SAFER GRBIĆ¹

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Republika Hrvatska

FENOMEN MISTICIZMA: ELEMENTI MISTICIZMA U HEIDEGGEROVU TREĆEM PERIODU MIŠLJENJA (1947-1976)

Sažetak: Recepcija Heideggerovoga djela od njegovih studentskih dana do suvremenosti je doista različna: od sumnjičavosti preko glorificiranja, od negiranja do propagiranja, od kritiziranja do dogmatskoga slijeđenja. Njegova biobibliografija koja pobuđuje tako oprečne reakcije kod čitateljstva doista da je povodom da Heidegger bude naposljetku optužen na zastranjivanje u filozofiji, nagovaranje na iracionalizam i potonji odlazak u misticizam. Jer, bili afirmativnoga stava spram Heideggerovoga djela ili pak negativnoga, moramo se složiti kako njegov treći period mišljenja sadrži mnoštvo eksplicitnih iskaza koji logiku izvrgavaju ruglu, znanstvenu metodu relativiziraju, iracionalnost drže dijelom racionalnosti ili mnoštvo eksplicitnih iskaza koji zazivaju mistike i evanđeliste, pitaju bez da imaju namjeru pružiti odgovore, onečišćavaju čisti um, itd. Na tomu tragu ovaj rad ima namjeru dokazati hipotezu o mnoštvu evidentnih elemenata misticizma u Heideggerovu trećem periodu mišljenja (1947-1976) – i to, kroz davanje prvenstva pjesništvu nad mišljenjem, uvođenje teologije u filozofiju kao i indikativnome svođenju mišljenja na mnijenje.

Ključne riječi: Heidegger, misticizam, mišljenje, pjesništvo, teologija, filozofija, mnijenje

1.0 HEIDEGGEROVI ELEMENTI MISTICIZMA

Ugrubo: sukladno klasičnom rječničkom određenju misticizma možemo uvidjeti zapravo kako misticizam predstavlja

¹ E-mail adresa autora: safegrbic@hotmail.com

doktrinu ili disciplinu koja zastupa suprotnost znanstvenim stajalištima tvrdeći kako se ono perceptivno u znanosti koje je podložno racionalnome ipak ne može spoznati (samo) putem logike. Poblize: postoje stupnjevi i podjele misticizma sukladno čemu ne možemo reći da je misticizam isto što i potpuni iracionalizam, ali ipak sva njegova postupanja ne možemo dokazati racionalnim metodama niti svesti na područje perceptivnoga i iskustvenoga. Stoga: možemo navesti kako centralni problem u pogledu razlike misticizma u odnosu na racionalizam jeste način mišljenja.²

Upravo mišljenje i jeste pojam kojim povjesničari filozofije, interprete i mislioci određuju poglavito Heideggerov treći period mišljenja, što se daje sasvim dovoljnim povodom za propitati odnos s jedne strane misticizma kao načina mišljenja i pojma mišljenja u Heideggerovim poznim djelima. Takve intencije pobuđuju propitivanje elemenata misticizma kao ključnim osobenostima, aspektima ili sastavnim dijelovima misticizma koje nalazimo u Heideggerovim poznim radovima pri zvučnim tezama o prvenstvu pjesništva nad mišljenjem, uvođenju teologije u filozofiju i konačnom svođenju mišljenja na mnijenje.

1.1 Davanje prvenstva pjesništvu nad mišljenjem

Heideggerova posvećenost istraživanju pjesništva je općepoznata osobenost njegova djela – i to, posvećenost istraživanju Hölderlinovoga pjesništva, ali i Goetheovog i Rilkeovog. Heidegger je istraživao po Hölderlinovu pjesništvu prvi puta 1936. godine svojim govorom u Rimu naslovivši ga kao 'Hölderlin i bit pjesništva' (Hölderlin und das Wesen der Dichtung), zatim je održao i govor izrečen povodom stote obljetnice Hölderlinove smrti 1943. godine da bi iste godine objavio i raspravu takvom prigodom, pa je 1959. godine održao predavanje na zasjedanju Hölderlinovoga društva u Münchenu, a 1968. godine je napisao pregledni tekst povodom

² Usp. Audi, R. (1999). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 594.

sedamdesetog rođendana Friedricha Georga Jüngera – i to, sve kao dijalog jednog mišljenja (Heideggerovog) s jednim pjevanjem (Hölderlinovim). No, Heidegger ne zaziva Hölderlina samo u pobrojanim tekstovima negoli gotovo u svakoj mogućoj prilici, pa tako i kada primjerice drži predavanja o Nietzscheu ili kada pojedinačno raspravlja o nekome problemu poput bitka, bića, mišljenja, sudbine, budućnosti, itd. Jer – pjesnički rečeno – „ono što ostaje, pak, zasnivaju pjesnici“.³

Ono što je osobenost Heideggerovog trećeg perioda mišljenja glede pitanja onoga što je Hölderlinovo pjesništvo – posebice u odnosu na drugi period mišljenja kada se s Hölderlinom značajnije i otpočeo takovrsni 'dijalog' – može se vjerojatno ponajbolje sažeti u iskazu iz Predgovora drugom izdanju 'Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo' (Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung) gdje nakon navoda kako predmetna objašnjenja zapravo spadaju u dijalog jednoga mišljenja s jednim pjevanjem nedvosmisleno stoji zabilježeno: „Poradi onoga pjevanog, objašnjenje pjesme mora težiti za tim da sebe učini suvišnim.“⁴ Ovakav indikativan iskaz ne možemo razumjeti drugačije negoli kao osobeno povlačenje pred onim što je pjesništvo: objašnjenje pjesme koje je prethodno određeno kao jedno mišljenje sebe mora učiniti suvišnim pred jednim pjevanjem. Upravo, na takav način, sasvim izvjesno i u jednoj rečenici sažeto iskazano je davanje prednosti pjevanju nad mišljenjem.

U predgovoru četvrtom proširenom izdanju predmetnoga djela Heidegger na izvjestan način se pravda jednim iskazom kako 'Objašnjenja' su naprosto proizišla iz nužnosti mišljenja.⁵ A, Dodatkom uz Uvodnu napomenu, ponavljajući govor o ustuknuću mišljenja pred pjevanjem nastoji i razjasniti takvo što riječima:

³ Hölderlin, F. (1943). *Sämtliche Werke, Große stuttgarter Ausgabe*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, IV, 63.

⁴ Heidegger, M. (2012). Predgovor. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra, str. 2.

⁵ Ibidem, str. 1.

„Poradi onoga pjevanog, objašnjenje pjesme mora težiti za tim da sebe učini suvišnim. Posljednji, ali i najteži korak svakog tumačenja sastoji se u tome da sa svojim objašnjenjima iščezne pred čistom prisutnošću pjesme. Tada pjesma, stojeći u vlastitom zakonu, sama neposredno unosi svjetlo u druge pjesme.“⁶ Ponovljena tvrdnja iz Predgovora drugom izdanju 'Objašnjenja' nastavljena je objašnjenjem iskaza iz Predgovora četvrtom izdanju: naprosto, mišljenje iščezava pred pjevanjem iako je prethodila nužnost da mišljenje razgovara sa pjevanjem. Posljednji korak takvog dijaloga mišljenja i pjevanja kao koraka nužnosti jeste povlačenje mišljenja pred pjevanjem. Jer, kada se mišljenje učini suvišnim i pjesma ostane sama sa sobom u svojim zakonitostima, tada pjesma sama unosi svjetlo u druge pjesme – sukladno Heideggerovim tvrđenjima.

O čemu se zapravo ovdje radi možda se ponajbolje može vidjeti u zenitu Heideggerovog trećeg perioda mišljenja kada 1963. godine opetovano piše Predgovor čitanju Hölderlinovih pjesama i nedvosmisleno bilježi sljedeće: „Hoćemo li to uvidjeti već jedanput? Hölderlinovo je pjesništvo za nas sudbina. Ono čeka da joj se smrtnici primjere.“⁷ U takvom iskazu koje počinje upitanošću – koja naprasno ukazuje na Heideggerovu odrješitost u pogledu toga hoćemo li uvidjeti ono što je tako evidentno kao neophodnost da bude viđeno – Heidegger iznosi tvrdnju kako je pjesništvo za nas sudbina: i to, Hölderlinovo pjesništvo. Zašto Hölderlin, a ne primjerice Goethe ili Rilke, Heidegger je objasnio već 1936. godine iskazom kako je Hölderlinovo pjesništvo ono pjesništvo koje je dostojno dijaloga s mišljenjem upravo stoga što je Hölderlin pjesnik svih pjesnika – jer, Hölderlin pjeva o pjesništvu.⁸ S druge strane Heidegger uopće i ne spominje druge njemačke pjesnike osim uzgredno Rilkea ili primjerice Goethea za kojega navodi kako zaostaje u povijesti bitka imajući nesretan spor sa njutnovskom fizikom i zastupajući učenje o

⁶ Heidegger, M. (2012) Uvodna napomena uz ponavljanje govora. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra, str. 225.

⁷ Ibidem, str. 227.

⁸ Usp. Heidegger, M. (2012). Hölderlin i bit pjesništva. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra, str. 33.

građanstvu svijeta.⁹ A, povrh svega toga pitanje sudbine je još ranije interpretativno izvučeno iz Hölderlinovoga pisma Balendorfu koje raspravlja o suprotstavljenosti 'svetoga patosa' i 'zapadne junonske trezvenosti'.¹⁰ Upravo iz tako određene suprotstavljenosti Heidegger izvodi kako je riječ o nečemu što naprosto ne treba držati nekom proizvoljnošću negoli treba biti promatrano kao neposredno razmišljanje o sudbini Nijemaca.¹¹ Mogli bismo kazati kako se cjelokupni dijalog jednog mišljenja sa jednim pjevanjem zrcali u pitanju sudbine kao historijskog zadatka razotkrivanja sopstvene suštine sve do u povlačenje mišljenja pred pjesništvom da bi se smrtnici mogli primjeriti. Heidegger još ranije u pismu 'O humanizmu' (Brief über den Humanismus) kao vrhuncu njegova samotumačenja nastoji rastumačiti kako se u predmetnom govoru o sudbini Nijemaca ne misli ništa patriotski niti nacionalistički, negoli u obzoru povijesti bitka.¹² U predmetnom Predgovoru iz 1963. godine, Heidegger ponovno pita i potom izrijekom odgovara: „Ipak, kako ćemo sve to uvidjeti i zadržati? Tako što ćemo slušati Hölderlinovo pjesništvo.“¹³

Uz svu spisateljsku redundanciju koja je počela još od predstudentskih godina preko hiljada i hiljada autorskih stranica autorskoga teksta kao različnih govora, rasprava, predavanja, bilješki, zapisa Heidegger naposljetku ipak dolazi do toga: slušajmo (Hölderlinovo) pjesništvo! Jer, Heidegger u predmetnom Predgovoru navodi kako ništa od pjesništva ne smijemo uzimati kao samovolju: „Međutim, ovdje možemo govoriti samo malo o pjesmama. To malo

⁹ O tomu više: Kaufmann, S. (2019). *Heidegger liest Goethe*. Heidelberg: Winter.

¹⁰ O tomu više: Wohlleben, J. (1990). Junonische Nüchternheit – Hölderlin. U: *Die Sonne Homers*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, str. 32-45.

¹¹ Usp. Heidegger, M. (2009). Volja za moć kao umjetnost. U: *Nietzsche I*. Beograd: Fedon, str. 117.

¹² Heidegger, M. (1996). O humanizmu. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed, str. 173

¹³ Heidegger, M. (2012) Uvodna napomena uz ponavljanje govora. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra, str. 228.

ograničava se na jedan izvor. On ostaje opterećen prividom samovolje. Privid se ublažava ako češćim slušanjem spremnije slijedimo riječi vodilje koje su uzete iz Hölderlinovoga pjesništva.“ Takvo što podsjeća na sličan iskaz u predavanjima o stvari Nietzscheovoga mišljenja tijekom drugog perioda mišljenja kada Heidegger izričito bilježi: „Taj dodatak jeste ono što laik, mjereći po onom što on smatra sadržajem teksta bez interpretacije, nužno kudi kao učitavanje i samovolju.“¹⁴ U Heideggerovom drugom periodu mišljenja se ograđivalo – sukladno mogućim prigovorima kojim bi se aludiralo na samovolju – na način osude za laicizam koji optužujući mjeri sadržajem teksta. No, u trećem periodu mišljenja Heidegger – od mogućih optužbi za samovolju – ograđuje se uputom da se privid samovolje ublažava češćim slušanjem. Tako, sa mjerenja sadržaja teksta prešlo se na češće slušanje odabranih riječi! Ili, još plastičnije pojašnjeno: Heidegger u trećem periodu mišljenja u odnosu na drugi period mišljenja u obzorju navedenih iskaza daje prednost sluhu nad vidom, kao onomu što je prednost slušanja riječi u odnosu na ono što je čitanje teksta. Takvo što ne ukazuje niti na bilo što drugo u ovom kontekstu negoli u davanju prednosti pjevanju nad mišljenjem, davanju prednosti pjesnicima nad misliocima, davanje prednosti poeziji nad filozofijom. I, takvo što može na prvu zvučati suviše grubo i osuđujuće, ali Heidegger navodeći riječi Hölderlinovoga pjesništva bilježi: „Svoje glavost se mora pognuti i nestati. Dužnost je umovanja i mišljenja samo ono jedno: misliti ispred pjevanja kako bi potom moglo pred njim odstupiti unatrag.“¹⁵ Taj laicizam o kojemu se govori, taj privid samovolje o kojemu je riječ, ta prednost mišljenja nad pjevanjem mora ustuknuti: jer, takvo što nije ništa drugo negoli svoje glavost koja ima za nestati – sukladno Heideggerovim poznijim stajalištima.

¹⁴ Heidegger, M. (2009). Nietzscheova metafizika. *Nietzsche II*. Beograd: Fedon, str. 248.

¹⁵ Heidegger, M. (2012). Uvodna napomena uz ponavljanje govora. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra, str. 228.

I, upravo na takav način se isporučila prednost pjevanja nad mišljenjem – i to, kao rezultanta mišljenja o pjevanom što je upriličeno nužnošću mišljenja putem Heideggerovoga dijaloga jednog mišljenja sa jednim pjevanjem u konačnici odstupivši unatrag i prepustivši prednost pjesništvu. Sukladno predmetnom Predgovoru iz 1963. godine može se uvidjeti kako je mišljenje mislilo ispred pjevanja da bi naposljetku odstupilo unatrag i prepustilo prednost pjesništvu nad mišljenjem kao prednosti slušanju nad čitanjem. Takvo što Heidegger izričitije opetuje u predmetnom Predgovoru kada bilježi: „Ponovnim slušanjem mi postajemo bolji slušatelji. Ali i pozorniji na način kako bi ono pjesnikovo kazano htjelo biti govoreno. Jer, od izbora pjesama još je teže pogađanje tōna. Ono može u onom jednom trenutku tehnički zapisanoga govora uspjeti, ali isto tako može lahko i ne uspjeti.“¹⁶ Na takav način se davanje prednosti sluhu nad vidom isporučuje još osobenijim jer nije riječ samo o slušanju negoli opetovanim slušanjima, postajanjem boljim slušateljem, pozornijim slušanjem, pogađanjem tona, slušanjem onoga što je pjesnik doista želio pjevati. Na takvo što je Heidegger diskretnije ukazivao i ranije u drugome periodu mišljenja kada primjerice 1943. godine u predavanju naslovljenom kao 'Povratak kući/Srodnicima' (Heimkunft/An die Verwandten) stoji pribilježeno: „Dokle ćemo još misliti da tu najprije postoji priroda po sebi i krajolik za sebe koji se onda mitski oboje uz pomoć 'poetskih doživljaja'? Dokle ćemo se još zatvarati iskustvu bića kao bića? Dokle će se još Nijemci oglušivati o riječ koju je Hölderlin pjevao u prvoj strofi himne 'Patmos'?“¹⁷ Dakle, Heidegger sasvim otvoreno postavlja pitanje dokle ćemo misliti da postoji područje noumena koji potom mitski uz pomoć posebnosti poetskoga doživljaja postaju fenomenima: jer, naprosto postoji samo ono pjesničko tragom čega

¹⁶ Ibidem, str. 225.

¹⁷ Heidegger, M. (2012). Povratak kući / Srodnicima. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra, str. 18.

1951. godine i drži predavanje u čijem naslovu objašnjava ono do čega se došlo: „Pjesnički stanuje čovjek.“¹⁸

Heidegger u drugom pasusu spomenutoga predavanja iz 1951. godine razjašnjava: „Pjesnički stanuje čovjek.' Ako je to potrebno kadri smo da zamislimo kako pjesnici – s vremena na vrijeme – pjesnički stanuju. Ali na koji način 'čovjek' – to znači: svaki čovjek u svako vrijeme – treba pjesnički da stanuje?“¹⁹ Na koncu predavanja Heidegger i odgovara na postavljeno pitanje: „Stanujemo li mi pjesnički? Vjerojatno da stanujemo skroz nepjesnički. Ako je tako, da li su pjesnikove riječi uhvaćene u laži, da li su one neistinite? Nisu. Istinitost njegove postavke potvrđuje se na najneobičniji način. Jer, stanovanje može da bude nepjesničko samo zato što je ono, u suštini, pjesničko.“²⁰ Na tomu tragu postaje i jasniji Heideggerov citirani krik iz 1943. godine kada na jednom mjestu u svojem predavanju bilježi: Dokle ćemo još misliti ..., dokle ćemo se još zavaravati..., dokle će se još Nijemci oglušivati ...?! Jer, takvom logikom i nedobro je vrsta dobroga kao što je i nelagoda u suštini lagoda istovjetno čemu je i nebiće u suštini biće.

No, ne ulazeći u dublje analize, nakon svega pobrojanoga možemo u završnici kazati kako je riječ o Heideggerovom nedvosmisleno dokazanome davanju prednosti pjesništvu nad mišljenjem, davanju prednosti sluhu nad vidom, davanju prednosti pjesnicima nad misliocima – i, ne samo to, negoli potom i potpunome ustuknuću dosadašnjega mišljenja – sve kako bismo pažljivije i opetovano slušali pjesništvo, kako bismo tiho osluškivali sami tōn pjevanja, kako bismo došli do onoga do čega bismo trebali da dođemo. Takvo što se ne isporučuje nikako drugačije negoli kao neka vrsta misticizma.

¹⁸ Usp. Hajdeger, M. (1982). *Pesnički stanuje čovjek*. U: *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit, str. 149.

¹⁹ Hajdeger, M. (1982). *Pesnički stanuje čovjek*. U: *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit, str. 149.

²⁰ *Ibidem*, str. 167.

1.2 Uvođenje teologije u filozofiju

Heideggerov odnos spram teologije u njegovu trećem periodu mišljenja uistinu je složen i bilo bi ga teško razumjeti ukoliko bi bio naprasno izložen kratkim prikazom, pa sukladno tomu, a za potrebe ovoga rada – neophodno je izložiti genezu Heideggerovoga odnosa spram teologije u osnovnim crtama unutar njegova cjelokupnog djela na takav način uvodeći u kontekst onoga što slijedi u njegovu trećem periodu mišljenja.

Odmah s početka možemo uvidjeti kako neki od vodećih kritičara u svojim priredbinama Heideggerovoga životopisa su nedvosmisleno iznijeli sljedeću kvalifikaciju – nakon temeljnoga proučavanja njegova ranoga perioda mišljenja i studentskih spisa: kraj katoličkog filozofa.²¹ I, ovakva kvalifikacije je još i blaga stoga što iznalazimo mjesta na kojima se Heidegger potpisuje na sljedeći način: „Heidegger, teolog!“²² Da li je po srijedi kraj katoličkog filozofa ili kraj filozofa katolicizma ili pak nešto mnogo gore kao kraj filozofa koji je propagirao teologiju filozofskim metodama ili najneочеčivnije teologa koji se zadesio u filozofiji – pitanja su koja će biti neophodno naknadno promišljati. Jer, teško je moguće – nakon djetinjstva provedenoga u dvorištu crkve, šestogodišnjeg učenja za sjemeništara, dvotjednog učenja kod jezuita, godinu i po studija teologije na Sveučilištu u Freiburgu – da se ipak ne ostane u takovrsnoj tradiciji.²³ Ili: teško je ne ostati pod utjecajem teologije čak i nakon raskida sa onim što je dogmatski katolicizam, nakon životopisnih kriza vjere i biografskih flertovanja sa

²¹ Usp. Sheehan, T. (2004). Životopis: Heidegger i teška vremena. U: *Eseji o Heideggeru*. Sarajevo: Oko, str. 9.

²² Brainard, M. (1991). Contributions to Der Akademiker 1910-1913. *Graduate Faculty Philosophy Journal*, vol. 14 no. 2/vol. 15 no. 1. str. 486-519.

²³ Usp. Sheehan, T. (1988). Heidegger's Lehrjahre. U: *Collegium Phaenomenologicum: The first ten years*. Amsterdam: Kluwer, str. 77-137.

protestantizmom.²⁴ U prilog tomu govori i Heideggerova studentska borba za poziciju na katedri katoličke filozofije nakon obrane doktorske disertacije, promjena teme disertacije iz filozofije matematike u katoličku skolastiku, kao i primanje stipendije uvjetovane obećanjem da će se slijediti crkveno učenje.²⁵ No, usprkos svemu, Heidegger nije primljen na poziciju koju je želio na katedri za katoličku filozofiju negoli je nakon prvotne krize vjere i poznanstva sa Husserlom ipak upošljen na katedri za nekršćansku filozofiju kao Husserlov nasljednik.²⁶

Pa, ipak, prijem na katedru za nekršćansku filozofiju nije priječio Heideggera da 1927. godine na poziv ev. Theologenschaft Tübingen održi predavanje indikativnoga naslova 'Filozofija i teologija' (Philosophie und Theologie) u kojemu je otpočeto riječima kako je opreka vjere i znanja samo jedno vulgarno shvatanje odnosa između filozofije i teologije kao vječite napetosti i borbe različitih svjetonazorskih pozicija.²⁷ Heidegger u jednoj rečenici već prvoga pasusa predmetnoga predavanja navodi kako se odnos vjere i znanja ne odlučuje znanstvenom argumentacijom negoli snagom uvjerenja i navješćenja što je stajalište suprotno postignućima novovjekovne metafizike i Kantove epohalne distinkcije između onoga što je znanje, vjerovanje i mnijenje.²⁸ Na tragu takvoga zaobilaska Kanta – što je učinio primjerice pola stoljeća docnije i sâm Papa u svojoj enciklici 'Fides et Ratio' iz 1998. godine²⁹ – Heidegger bilježi sljedeće: „Mi uzimamo problem ovoga odnosa od početka drugačije i to kao pitanje

²⁴ Usp. Ott, H. (1988). *Martin Heidegger: Unterwegs zu seiner Biographie*. Frankfurt: Campus, str. 106-107.

²⁵ Usp. Sheehan, T. (2004). Životopis: Heidegger i teška vremena. U: *Eseji o Heideggeru*. Sarajevo: Oko, str. 15.

²⁶ Ibidem., str. 32.

²⁷ Usp. Heidegger, M. (1972). *Filozofija i teologija*. U: *Uvod u Heideggera*. Zagreb: RK SOH, str. 69.

²⁸ Usp. Filipović, V. (1989). *Filozofski rječnik*. Zagreb: NZMH, str. 351.

²⁹ Usp. Pavao II, I. (1999). *Fides et ratio = Vjera i razum: enciklika svim biskupima Katoličke crkve o odnosu vjere i razuma*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

odnosa dvije znanosti.³⁰ Time se zapravo plastično hoće reći da Heidegger demonstrativno teologiju proglašava znanošću (Wissenschaft) zaobilazeći Fichteovu distinkciju između znanosti (Wissenschaft) u gruboj interpretaciji kao znanja, racionalnosti, perceptivnoga s jedne strane i nauke (Lehre) u gruboj interpretaciji kao naučavanja, iracionalnosti, neperceptivnoga s druge.³¹ Ali, Heidegger kao da nastoji razjasniti kako ovdje nije riječ samo o teologiji negoli kršćanskoj teologiji kao specifikumu koji zavrjeđuje biti određen znanošću. A, znanost za Heidegger je određena na sljedeći način: „Zasnivajuće otkrivanje neke vazda u sebi zatvorene oblasti bića, odnosno bitka, za volju same otkritosti.“³² Kako bi izbjegao moguće prigovore Heidegger ipak navodi kako postoje neke osobite distinkcije između teologije i filozofije jer se filozofija razlikuje od teologije apsolutno stoga što filozofija proučava bitak držeci u vidokrugu biće dočim teologija proučava biće.³³

Nastojeći utvrditi svoju poziciju glede pitanja odnosa teologije i filozofije, Heidegger u predmetnome predavanju navodi nekoliko pravila koje je potrebno zadovoljiti kako bi neko biće postalo predmetom znanosti, pa kao prvo pravilo pozitivnosti neke znanosti navodi: „Da uopće neko nekako već otkriveno biće u izvjesnom opsegu jest nalažljivo kao tema teorijskog popredmećivanja i opitivanja.“³⁴ Ovdje bi trebale biti posebno indikativnim formulacije 'neko' i 'nekako' kao 'već otkriveno', što kao takvo može biti tema teorijske analize stoga što je više negoli poznato da ukoliko teologiju uključimo u znanosti, biće njezinog istraživanja neće moći biti i neteorijski kao praktično popredmećivano i opitivano. Ono što u

³⁰ Heidegger, M. (1972). Filozofija i teologija. U: *Uvod u Heideggera*. Zagreb: RK SOH, str. 69.

³¹ O tomu više: Fichte, J. G. (2007). *Učenje o nauci (1804)*. Beograd: Službeni glasnik.

³² Heidegger, M. (1972). Filozofija i teologija. U: *Uvod u Heideggera*. Zagreb: RK SOH, str. 70.

³³ Ibidem, str. 71.

³⁴ Ibidem, str. 71.

takvome pravilu uočavamo jeste to da Heidegger ne određuje kako bi u smislu načina trebalo biti otkrivanje predznanstvenog bića negoli u korist teologije navodi kako je potrebno da predznanstveno biće bude na izvjestan način već nekako otkriveno prije samoga docnijeg znanstvenog otkrivanja. No, na takav način, neodređenost u pogledu načina otkrivanja predznanstvenoga bića dopušta nam tvrditi kako je i jednorog kao biće već na neki način predznanstveno otkriveno što je zapravo dovoljno da postane predmetnom znanstvenoga otkrivanja i da znanstveno otkrivanje jednoroga kao takozvane 'jednorologije' bude u sustavu znanosti ravnopravno s primjerice prirodnom znanosti ili matematikom i logikom. To što je predznanstveno otkrivanje jednoroga produkt uobrazilje koja je spojila rog i konja – iako takvo biće nikada nije postojalo u iskustvu, s čime će se dakako složiti i historijska znanost kao i sama teologija – uopće nije umnogomu bitno. No, Heidegger nije slučajno zanemario otkrivanje predznanstvenog bića jer problematiziranje o tomu pitanju moglo bi nas dovesti u situaciju da problematiziramo i pojam boga kao bića koje je predmet istraživanja u teologiji – i to, bića koje je čisto teološki pojam koji svejedno da li kroz orfizam u Platona ili skolastiku u Leibniza naprasno na ovaj ili onaj način završava u filozofijskome diskursu o čemu se novija filozofija putem kritike racionalne teologije odrješito očitovala: ne možemo znanstveno dokazati postojanje boga jednako kao što ne možemo niti zaniijekati njegovu egzistenciju.³⁵ Nadalje, Heidegger dodaje drugi uvjet: „Da je ovaj predležeci positum nalažljiv u neodređenom predznanstvenom načinu pristupanja i ophođenja s bićem u kojem se načinu ophođenja već pokazuje specifična stvarnovitost ove oblasti i način bitka dotičnog bića, Dakle, da je on prije svog teorijskog zahvaćanja, makar i neizraženo i neznano otkriven.“³⁶ Pravilom ovako predloženim i Danteov troglavi pas Cerberus kao čuvar ulaza u treći krug pakla namijenjen gladnima sasvim ravnopravno bi mogao biti

³⁵ Usp. Kant, I. (1998). *The Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 384.

³⁶ Ibidem, str. 72.

biće koje je predmet znanosti – i to, vjerojatno 'Cerberusologije'.³⁷ Ono što je još indikativnije jeste da ne samo da bi bilo riječi o znanosti negoli bi takva znanost bila ravnopravna sa primjerice kibernetikom. Kao treći i posljednji uvjet da nešto bude znanost Heidegger navodi: „Pripada pozitivnosti da je i ovo predznanstveno odnošenje spram predležecem biću već osvjetljeno i vođeno jednim, iako još nepojmovnim razumijevanjem bitka. Pozitivnost pak može varirati u skladu sa stvarnovitošću bića, u skladu s njegovim načinom bitka i u skladu sa načinom predznanstvene otkritosti dotičnoga bića i načina pripadnosti ove otkrivenosti onome što predleži.“³⁸ Na takav način, Heidegger ipak priznaje različnosti između primjerice prirodne znanosti i ovdje problematizirane teologije u pogledu stvarnovitosti bića, iako i jedna i druga i dalje ostaju u području pozitivnih znanosti kao znanosti o biću. Tako botanika, čiji predmet proučavanja βοτάνη jeste perceptivan, jednaka je u Heideggerovome sustavu primjerice teologiji čiji predmet proučavanja θεός ipak ne možemo premjeriti, pomirisati, dodirnuti, vidjeti... U obzoru takvih početnih (pret)postavki Heidegger i nastavlja svoje predavanje o odnosu filozofije i teologije raspravljajući o pozitivnosti teologije, znanstvenosti teologije i mogućem odnosu tako određene teologije spram filozofije.

U drugom periodu mišljenja Heidegger pristupa interpretativnome razvijanju onoga bića kojega teologija uzima za predmet svojih istraživanja prvotno putem Hölderlinovoga pjesništva kada u filozofijski diskurs uvodi raspravljanje o božanstvima, anđelima, glasicima, pjesnicima svejedno da li Hölderlin spominjao božanstva u stihovima koje Heidegger izdvaja među drugim stihovima ili pak ne.³⁹ Takvo što Heidegger eksplicitno i priznaje

³⁷ Alighieri, D. (2009). *Božanstvena komedija: Pakao*. Sarajevo: Svjetlost, str. 61.

³⁸ Heidegger, M. (1972). *Filozofija i teologija*. U: *Uvod u Heideggera*. Zagreb: RK SOH, str. 72.

³⁹ O tomu više: Lilly, R., & Haar, M. (1989). Heidegger and the God of Hölderlin. *Research in Phenomenology*, 19(1), 89-100.

kada u govoru 'Povratak kući/Srodnicima' (Heimkunft/An die Verwandten) iz 1943. godine pred auditorijem izriče: „Time što pjesnik škrtari s riječju 'bozi' i to ime kazuje s više oklijevanja time i više dolazi do svijetljenja ono vlastito bogova – da su oni pozdravljajući u kojima pozdravlja vedrina.“⁴⁰ No, stoga što je u ovomu radu već izlagano o pitanju Heideggerovoga mišljenja u obzoru pjesništva, zgodnije bi bilo ukazati na Heideggerova tumačenja Nietzscheove metafizike u njegovu drugome periodu mišljenja, a u kontekstu ovdje postuliranoga pitanja Heideggerovoga odnosa spram teologije. Jer, ne bi trebalo čuditi zašto Heidegger – svoju decenijsku posvećenost koja se protezala sporadično i na treći period njegova mišljenja – posvećuje upravo interpretiranjima Hölderlina i Nietzschea. Prvi, bio je njemački nacionalni pjesnik koji je pišući stihovima mogao biti interpretativno pogodan za Heideggerova interpretiranja. Drugi, dakle Nietzsche, bio je najveći kritičar teologije i crkve kojega se držalo za pjesnika, mistika i aforističara što je poslužilo zgodnim da se decenijskim interpretativnom pothvatom Nietzscheovim riječima obrani teologija. Tako Heidegger primjerice Nietzscheovu tezu o smrti boga interpretira kao tezu koja nije ateistička negoli je zapravo formula jednoga događaja koji se dogodio u povijesti zapada⁴¹ – pri tomu navodeći do tada neobjavljivane izvore Nietzscheove zaostavštine pronađene u posjedu njegove sestre Elisabeth Förster koja je poslije optuživana za mijenjanje Nietzscheovih tekstova u korist Nacionalističke partije.⁴² Opravdavajući Nietzscheovu tezu o smrti boga kroz svoja predavanja i docnije kroz rasprave pisane u obliku predavanja, Heidegger je došao do sljedećeg: „Na 'moralno' viđenoga boga i samo na toga boga misli se kad Nietzsche kaže: 'Bog

⁴⁰ Heidegger, M. (2012). Povratak kući / Srodnicima. U: *Objašnjena uz Hölderlinovo pjesništvo*, str. 16.

⁴¹ Hajdeger, M. (2009). Volja za moć kao umetnost. U: *Niče I*. Beograd: Fedon, str. 174.

⁴² Usp. Higgins, K. M. (2014). Elisabeth Förster-Nietzsche and the Reinvention of Nietzscheanism in the Service of National Socialism. *New Nietzsche Studies*, 13(3), 151-170.

je mrtav'. On je umro zato što su ga ljudi ubili."⁴³ Ovdje nije riječ o tomu da li je interpretacija istinita ili lažna, negoli o Heideggerovom decenijskom poduhvatu kako bi došao do spašavanja boga od Nietzschea usprkos različnim tadašnjim kritikama od kojih je većina tvrdila suprotno onomu do čega je došao Heidegger.⁴⁴ Na tomu tragu Heidegger upozorava: „Nietzschea treba izdvojiti iz sumnjivoga društva onih površnih ateista koji poriču boga ukoliko ga ne vide u epruveti i koji poreknutog boga zamjenjuju svojim 'napretkom' pretvorenim u 'boga'."⁴⁵ Takva Heideggerova poigravanja sa pojmom boga i filozofijom možda ponajbolje opisuje Husserlova opaska iz 1931. godine u kojoj govoreći o Heideggeru na jednom mjestu bilježi: „Rat i poteškoće koje iz njega proizlaze vode ljude misticizmu."⁴⁶

No, sve izloženo nije imalo za cilj degradirati teologiju ili afirmirati neku suprotnost teologiji negoli predočiti Heideggerov odnos spram teologije od njegovih studentskih dana do potonjeg trećega perioda mišljenja. I, mnogo je primjera koje bismo mogli izdvojiti kao reprezentativne tijekom Heideggerovog trećega perioda mišljenja u kojima se operira pojmom božanskoga, ali jedan među njima se ispostavlja krajnje indikativnim. Riječ je o završnoj diskusiji na jednoj seminarskoj vježbi koja je docnije objavljena pod naslovom: 'Onto-teo-loški ustroj metafizike' (Die Onto-Theo-Logische Verfassung Der Metaphysik). Predmetna diskusija iz 1957. godine zapravo predstavlja svojevrsni pokušaj da se zapodjene razgovor sa Hegelom. Naravno, ponovno, riječ je o bogu na način da Heidegger ukazuje na jedan stavak s početka Hegelovog djela 'Wissenschaft der Logik' u kojemu kaže: „(a najneprijepornije pravo

⁴³ Ibidem, str. 305.

⁴⁴ O tomu više: Caro, A. D. (1982). Reception and Impact: The first decade of Nietzsche in Germany. *Orbis Litterarum*, 37(1), 32-46.

⁴⁵ Hajdeger, M. (2009). Večno vraćanje istog. U: *Niče I*. Beograd: Fedon, str. 305.

⁴⁶ Cairns, D. (1976). *Conversations with Husserl and Fink*. The Hague: Nijhoff, str. 9.

da se s njim počne imao bi bog).⁴⁷ Takav stavak iz Hegelovoga djela isporučio se zapravo podesnim za propitivanje metafizike vraćanjem korak unatrag u njezinu bīt – i to, iz metafizike atomskoga doba Heidegger iznalazi za neophodno vratiti se korak unatrag u bīt metafizike i pitanje boga. Ili, drugim riječima: Heidegger vidi Hegelov stavak uputnim da se vrati na početak znanosti koja ukoliko mora, prema Hegelovim riječima, početi s bogom onda bi, prema Heideggerovim interpretacijama Hegelovog stavka, zapravo morala početi s teologijom kao znanošću o bogu. Jer, Hegelu teologija znači ono što je iskaz predstavljajućeg mišljenja o bogu, dočim Heidegger upozorava kako su ranije Grci izvornije mislili teologiju – i to, kao onu koja ima značenje mitsko-poetskog kazivanja o onomu što su božanstva.⁴⁸ Praveći takvu distinkciju između grčkoga i Hegelova razumijevanja pitanja teologije kao distinkcije između iskaza i kazivanja, Heidegger propituje pojam teologije i na tragu prvoga perioda mišljenja ponovno postavlja pitanje zašto je teologija znanost tj. zašto u ovom slučaju s Hegelovim navodom znanost treba početi s bogom. Heidegger na takvo retoričko pitanje izrijeком daje odgovor kako je zapravo teologija znanost zato što: „Znanost je sustavno razvijanje znanja koje sebe kao bitak bića sam zna i tako je istinito.“⁴⁹ Ali, Heidegger bez izričitoga razjašnjavanja tako definiranoga pojma znanosti naprasno prelazi na izlaganje kako je znanost o bitku, tj. o biću tijekom samoga prelaska u srednji vijek nazivana ontosofija ili ontologija. Na takav način Heidegger opetovano ukazuje na mišljenje bitka kao bića što hoće reći kako je metafizika od svojih najranijih početaka i znanost o bitku kao ontologija i znanost o biću kao teologija. I, na tomu mjestu Heidegger upozorava kako je takvo što tvrdio i 1929. godine svojim pristupnim predavanjem na Sveučilištu u Freiburgu: jer, naprosto, metafizika misli pitanje o biću kao takvome i pitanju o biću u cjelini koja

⁴⁷ Hegel, G. W. F. (1986). *Wissenschaft der Logik*. Berlin: Suhrkamp Verlag, str. 79.

⁴⁸ Usp. Hajdeger, M. (2009). Večno vraćanje istog. U: *Niče I*. Beograd: Fedon, str. 306.

⁴⁹ Ibidem, str. 306.

sjediniuje sve biće i tako se isporučuje onto-teo-logijom. No, eksplicitno, Heidegger dolazi do takvoga iskaza tek 1957. godine u završnoj diskusiji na jednoj seminarskoj vježbi jer prethodnih decenija Heideggerovoga spisateljstva i uopće tijekom cijele zapadne povijesti mišljenja nikada nije mišljena bitak metafizike – i to, nije mišljena metafizika nikako jer je mišljen bitak kao biće. Tragom toga Heidegger zaključuje: „Metafizika je teologija, iskazivanje o bogu, stoga što bog dolazi u filozofiju.“⁵⁰ Takvo što podsjeća na predavanje iz 1927. godine o odnosu filozofije i teologije gdje je među uvjetima da bi nešto bilo znanost i da je biće koje znanost proučava odveć na neki način otkrito, pa tako i sada trideset godina poslije Heidegger dolazi do toga da je metafizika zapravo teologija jer bog dolazi u filozofiju. Ali, kako bog dolazi u filozofiju Heidegger nastoji razjasniti iskazom: „Bitak bića predstavlja se temeljno u smislu temelja (prapočela) samo kao *causa sui*. Time je imenovan metafizički pojam boga.“⁵¹

Na takav način Heidegger izjednačava teologijski pojam boga sa onim što je u filozofiji *causa sui* – kao prapočelo kojemu ne prethodi niti jedna uzročnost. To što antička filozofija niti u svojim ranim počecima niti na vrhuncu svojega razvoja ono što je *causa sui* ne imenuje kao θεός negoli uvijek na različite načine i unutar različitih značenja Heideggeru je manje bitno od toga da nakon srednjega vijeka dovede teologiju u filozofiju – svejedno da li ta teologija u filozofiji bila katolička ili protestantska ili filozofska, naprosto se ne može zaobići pojam boga. Napose i samo referiranje na *causa sui* kao skolastičko *causa prima* temeljeno na latiniziranju onoga što je starogrčko ἀρχή govori o opravdanoj sumnjičavosti spram Heideggerovih intencija. Jer, gotovo svakom pojedinačnom pitanju filozofije Heidegger uvijek osporava značenje nagovještavajući kako je razlog tomu rimski prijevod antičkoga

⁵⁰ Ibidem, str. 307.

⁵¹ Heidegger, M. (1996). Onto-teo-loški ustroj metafizike. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed & Brkić i sin, str. 309.

pojmovlja, dočim u slučaju pitanja boga zadovoljava se s onim što je *causa sui*. Naprosto, Heidegger zahtijeva da se misli grčki, pa iako je prapočelo u filozofiji imenovano kao ἀρχή Heidegger ne označava bit metafizike onto-arhe-loškim negoli onto-teo-loškim ustrojem, uvodeći diskretno pod izlikom onoga što je *causa sui* zapravo teologiju u filozofiju. Takvo što upućuje kako je Heidegger ipak bio djelatnik katedre za kršćansku filozofiju iako kao nasljednik Husserla na katedri za nekršćansku filozofiju.

Ili, još plastičnije: takvo što ne bi trebalo izazivati čuđenje u slučaju Martina Heideggera rođenog u Meßkirchu koji je insistirao u svojim djelima napovijes(no)ti bitka, Meßkirchu kao historijskome gradiću koji je bio centar pokrštavanja stanovništva onoga što se zove gornjom švapskom Njemačkom u osmome stoljeću, Meßkirchu koji je kovanica od 'Messe' (misa) i 'Kirche' (crkva) zbog svetišta svetome Martinu po kojem je Heidegger i dobio ime.⁵²

1.3 Svođenje mišljenja na mnijenje

Heidegger 1951/1952. akademske godine na Univerzitetu u Freiburgu održao je dva jednosatna predavanja naslovljena kao 'Što se zove mišljenje?' (Was heisst Denken?) u kojima je iskazana doista indikativna tvrdnja: mi današnji još uvijek ne mislimo.⁵³

I, u predmetnim predavanjima možemo iznaći mnogo srodnih iskaza koji dekadenciraju ono što je u školskoj filozofiji određivano kao mišljenje. Nakon višedecenijskih istraživanja Heidegger je u djelima trećeg perioda mišljenja naprosto došao do toga da na predavanju pred studentima izjavi: „Učitelj je daleko manje siguran u svoju stvar nego oni koji uče u svoju.“⁵⁴ Nesigurnost Učitelja može postati jasnijom ukoliko uzmemo u obzir nedovršene projekte destrukcije povijesti ontologije vođene po niti vodilji pitanja o bitku kao i prevladavanju metafizike, nakon promjena metodskih pozicija

⁵² Hahn, F. (2011). 1000 Jahre Stadtgeschichte im Blick. U: *Südkurier* 5 (9).

⁵³ Usp. Heidegger, M. (2008). *Što se zove mišljenje?* Zagreb: Breza, str. 13, 22 i dr.

⁵⁴ Ibidem, str. 60.

od fenomenologije do mišljenja, nakon prilaska pitanju bitka sa gotovo svih mogućih strana – ali, treba uzeti u obzir i da u predmetnome predavanju nije riječ o nesigurnosti u stvar mišljenja negoli u mišljenje samo. Tragom toga ne čudi što Heidegger na predavanjima tijekom nastave pred svekolikim auditorijem poseže za navodima iz Evanđelja po Mateju iz Novoga zavjeta – i to, u Luterovome prijevodu.⁵⁵ Naprosto, nakon redundancije njegova opusa, nakon lagodnoga odnosa spram logike, nakon nekih aklimaktičnih dovršavanja projekata, ne čudi Heideggerovo posezanje za stavicima iz kršćanske Biblije. No, ukoliko glavni pojam svojega glavnoga djela kao bitka tubitka isporučuje u brizi koju Heidegger temelji na svojim interpretacijama ovoga pojma kod svetoga Augustina⁵⁶ – tada zazivanje svetoga teksta i crkvenih otaca nije samo podsjećanje na tradiciju negoli i dokazivanje, temeljenje i usmjeravanje filozofije na ono teologijsko.

No, Heidegger se brani od mogućeg prigovora za zazivanje evanđelista kao i svih drugih mogućih prigovora iskazima poput: „Jer sve što je u nekom bitnom mišljenju istinski mišljeno ostaje – i to iz bitnih razloga – višeznačno.“⁵⁷ Takvo što hoće reći da ukoliko je višeznačno tada je istinski mišljeno u nekom bitnom mišljenju; ali, također, hoće reći i da kako god prigovarali onomu mišljenom prigovor nije valjan jer cilja na jedno značenje od više mogućih značenja. I, ne samo da ono bitno mišljeno ima više mogućih značenja, negoli se prema Heideggerovim stajalištima istinski mišljeno može zahvatiti i izvan logičkoga. Takvo što Heidegger eksplicitno navodi: „Tamo, međutim, gdje mišljenje susreće nešto što se logički više ne može zahvatiti, ono što je s takva gledišta nezahvatljivo još uvijek stoji u vidokrugu logičkog, naime kao nelogičko, ono što više nije logičko ili kao metalogičko, nad-

⁵⁵ Usp. Ibidem, str. 60; Usp. Baković, L. (1989). *Biblija: Stari i Novi zavet*. Novi Sad: Dobra vest, str 14.

⁵⁶ Heidegger, M. (1988). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed, str. 226.

⁵⁷ Heidegger, M. (2008). *Što se zove mišljenje?* Zagreb: Breza, str. 78.

logičko.⁵⁸ Tako se, tobože, ne može optuživati Heideggera za iracionalizam ili misticizam ili zastranjivanje jer se brani stajalištem kako je i ono što nije logičko kao nelogičko upravo logičko, što ostavlja dojam tvrdjenja kako je nelogičnost vrsta logike, kako je nadlogičko u odnosu na logičko ili kako je pak metalogičko predmet filozofskog mišljenja. Takve izjave možemo smatrati rezultantom sve češćih optužbi usmjerenih protiv Heideggera koje se odnose na njegov odlazak u misticizam. Ali, Heidegger se godinama ranije branio od takvih optužbi poput primjerice u slučaju samotumačenja kroz pismo 'O humanizmu' (Brief über den Humanismus) iz 1946. godine u kojemu Heidegger indikativno bilježi: „Može li se nastojanje da se mišljenje ponovno dovede u svoj element nazvati 'iracionalizmom'?“⁵⁹ U predmetnom predavanju upravo to nastojanje da mišljenje ponovno dovede u svoj element upriličeno je i u pogledu samoga humanizma kada Heidegger insistira da ukoliko se govori protiv humanizma to ne znači da se govori u korist inhumanizma ili iracionalizma ili zastranjenosti negoli protiv humanizma kakav je određujući u današnjici⁶⁰ ili kada se skriva iza Hölderlina navodeći kako niti on ne spada u 'humanizam' jer misli izvornije negoli što je uzmogao humanizam.⁶¹

Heidegger takvo što opravdava zahtijevajući da mislimo izvornije: on nastoji naprasno iz filozofijskoga diskursa i filozofijskim metodama misliti ne tradicionalno filozofijski – negoli, naprosto, ukoliko je potrebno i ne logički kako bi se zahvatilo ono što je stvar mišljenja. U prilog takvome zapažanju možemo navesti iskaz koji je Heidegger izrekao u predavanju iz 1951. godine naslovljenom kao 'Pjesnički stanuje čovjek' (Dichterisch wohnet der Mensch) upravo po jednom Hölderlinovome stihu: „Nije potrebno da ovdje

⁵⁸ Ibidem, str. 112.

⁵⁹ Heidegger, M. (1996). O humanizmu. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed, str. 154.

⁶⁰ Usp. Rae, G. (2010). Re-thinking the human: Heidegger, fundamental ontology, and humanism. *Human Studies*, 33, str. 30.

⁶¹ Heidegger, M. (1996). O humanizmu. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed, str. 159.

ništa dokazujemo. Svako dokazivanje uvijek je samo naknadni pothvat zasnovan na pretpostavkama. Sve se može dokazati već prema tome na čemu se zasnivaju pretpostavke.⁶² Ali, usprkos ovako krupnim riječima izrečenim pred svekolikim auditorijem, niko se nije drznuo Heideggera optužiti primjerice za proizvoljnost, iracionalizam, nefilozofijstvo jer se nalazio pod aenom dugo građene slike pastira bitka, patrijarha Europe, posljednjeg filozofa. Heidegger – koji je u toliko djela koja se i danas objavljuju nastojao dokazivati – navodi kako nije potrebno dokazivati, kako je dokazivanje naknadni poduhvat koji je kao takav suvišak u odnosu na početne pretpostavke koje se imaju za dokazati i koje se uvijek mogu dokazati kakva god bila početna pretpostavka.

I, ukazivanjem na ovakve Heideggerove iskaze ne želi se degradirati iracionalizam, misticizam, nelogičnost, niti se propagira stajalište kako je racionalizam superiorniji od onoga što je misticizam negoli se ima namjeru ukazati kako se evidentno neakribični stavovi nastoje izložiti unutar racionalizma, filozofije, logike, – i to, sve bez ikakvog dokazivanja. Drugim riječima: na sceni je već pola stoljeća njegovana dogma kako je i Heideggerova teza o tomu da mi današnji još ne mislimo, teza o dovršenju metafizike, teza o kraju filozofije zapravo sâma filozofija, metafizika, mišljenje. Ovdje se ne govori niti kako Heideggerovo djelo nije filozofija, metafizika, mišljenje negoli ukazuje se kako sasvim lagodno u filozofijskome tekstu poput primjerice onoga iz 1949. godine naslovljenoga kao 'Okret' (Die Kehre) Heidegger zaziva njemačkog mistika Meistera Eckharta optuženoga za herezu po čak 28. tačka,⁶³ a kada kaže: „Osvrnimo se na riječ Meistera Eckharta, misleći je iz njezina temelja. Ona glasi: Veliku bit čovjeka mislimo imajući u vidu da ona pripada biti bitka,

⁶² Hajdeger, M. (1999). *Pesnički stanuje čovjek*. U: *Predavanja i rasprave*. Beograd: Plato, str. 157.

⁶³ O tomu više: Caputo, J. D. (1974). Meister Eckhart and the Later Heidegger: The Mystical Element in Heidegger's Thought: Part One. *Journal of the History of Philosophy*, 12(4), 479-494.

od njega je uporabljena, da bīt bitka čuva u svojoj istini.“⁶⁴ Takvo što omogućuje Heideggeru da u istom predavanju kaže sljedeće: „(...) obratimo sada pozornost na uputu koja je sačuvana u Hölderlinovoj riječi (...) Mislimo li sada tu riječ još bitnije negoli ju je pjesnik pjevao, promislimo li je do kraja, onda ona kaže: Gdje jeste opasnost kao opasnost, uspijeva već i ono spasonosno.“⁶⁵ Dakle, ovako izložena pozicija spram mišljenja Heideggeru omogućuje da navodno misli Hölderlinove riječi bitnije od samoga Hölderlina, da misli Hölderlinove riječi do samoga kraja, da poentira Meisterom Eckhartom koji je tvrdio kako je bitak zapravo bog.⁶⁶ Heideggerovu pogubljenost između filozofije i teologije možemo evidentnije uvidjeti u njegovu predavanju iz 1955/1956. godine naslovljenom kao 'O principu razloga' (Der Satz vom Grund) gdje Heidegger otvoreno priznaje: „Mišljenje posrće u zbrku. Jer, ne znamo baš šta znače 'biće' ili bitak/krajnji razlog.“⁶⁷ Dakle, projekat destrukcije povijesti ontologije vođene po niti vodilji pitanja o bitku iz prvoga perioda mišljenja, kao i prevladavanje metafizike iz drugoga perioda mišljenja, nisu donijeli očekivane rezultate stoga što i trideset godina nakon postavljanja pitanja bitka ne znamo baš šta znače biće ili bitak – i to, pri tomu, opetovano postavljajući osnovna pitanja. Tragom toga Heidegger uviđa neophodnost polaska nekim drugim putem mišljenja, zbog čega u istim predavanjima navodi: „Ulaz na ovaj put mogao bi nam možda biti dan od strane pjesnika ...“⁶⁸

Odstupiti i oslušnuti pjesništvo! Takav način mišljenja jeste naprosto način mišljenja koji je suprotan racionalizmu i tradiciji, a što se plastično može dokazati Heideggerovim navodom predavanja iz 1951/1952. godine naslovljenog kao 'Što se zove mišljenje?' (Was

⁶⁴ Heidegger, M. (1996). Okret. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed, str. 253.

⁶⁵ Ibidem, str. 254-255.

⁶⁶ Caputo, J. D. (2020). *The mystical element in Heidegger's thought*. Fordham University Press, str. 103

⁶⁷ Heidegger, M. (1991). *The Principle of Reason*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, str. 126.

⁶⁸ Ibidem, str. 126.

heisst Denken?): „Ovdje su glagoli λέγειν i νοεῖν prema rječniku tačno prevedeni. Po onome što izriče λέγειν znači: kazivati, a νοεῖν: misliti. Ali, što znači 'kazivanje'? Što znači 'mišljenje'? Rječnik, koji λέγειν prevodi s kazivati, a νοεῖν s misliti, pravi se kao da je to što znači 'kazivati' i 'misliti' najutvrđenija stvar na svijetu.“⁶⁹ Dakle, ovdje nije riječ o raspravi da li je Heidegger bio u pravu ili nije bio u pravu, niti o tomu da li je bio uposlenik katedre za (ne)kršćansku filozofiju, negoli o tomu da je filozofskim metodama došao do toga da u trećem periodu mišljenja intenzivira zastupanje neznanstvenih stavova. Jer, ovakvo Heideggerovo prigovaraje nije *novum*, negoli je svakome ko je barem malo upućeniji u filozofiju poznat *regres ad infinitum*⁷⁰ – o kojemu je i sām Aristotel pisao s podozrivošću jer pitanje kauzalnosti i uzročnih do u beskraj je nemogućno. No, Heidegger je otvoreno iznosio iskaze iz kojih se nedvojbeno može uvidjeti njegova u najmanju ruku sumnjičavost spram logike. Konkretno, Heidegger u predmetnome predavanju navodi: „Da nešto jest, da je takvo i takvo, obično se naziva činjenicom. 'Činjenica' je lijepa i zavodljiva riječ.“⁷¹ Ali, Heideggeru je lijepa i zavodljiva riječ i bitak i biće i mišljenje zbog čega ne trebaju čuditi njegovi iskazi o mišljenju kada primjerice kaže: „Neko će reći: mislim da će noćas sniježiti; ko tako govori, taj ne misli, već predmnijeva (...) Sve što svakodnevno činimo i ne činimo kreće se unutar tog mnijenja i to nužno. Čak se i znanost zadržava u njemu.“⁷² I, upravo u tomu se ogleda Heideggerovo svođenje mišljenja na mnijenje! Ukoliko se neko ne bi sa takvom konstatacijom složio vjerojatno bi naišao na Heideggerove riječi u predmetnome predavanju: „Sa slijepcima niko ne može razgovarati o bojama. Ali gora od slijepila je zaslijepljenost. Ona mnije da vidi ...“⁷³

⁶⁹ Heidegger, M. (2008). *Što se zove mišljenje?* Zagreb: Breza, str. 130.

⁷⁰ Usp. Aristotel (2006). *Fizika*. Beograd: Paideia, knjige Gama i Delta. Usp. Aristotel (2007). *Metafizika*. Beograd: Paideia, knjige Alfa, Delta.

⁷¹ Heidegger, M. (2008). *Što se zove mišljenje?* Zagreb: Breza, str. 175.

⁷² Ibidem, str. 66.

⁷³ Ibidem, str. 114.

Naprostu, ukoliko i priznamo gordijski čvor Heideggerovog opusa koji se kruni u pitanju mišljenja ipak ne možemo ne ukazati na mnoštvo indikativnih iskaza kojima se ne napućuje u iracionalizam negoli ga se drži oblikom racionalizma, jer iracionalizam nije zastranjenje jednako kao što i inhumanizam nije ništa drugo negoli humanizam itd. I, što god da se prigovori Heideggeru, radom na njegovome tekstu naći ćemo ciničan odgovor poput onoga iz 1962. godine izrečenoga u predavanju naslovljenom kao 'Vrijeme i bitak' (Zeit und Sein): „Za sve takve slučajeve filozofija zna izlaz. Dopuste se proturječnosti, čak ih se zaoštri i pokuša se to što je u sebi proturječno i što se tako raspalo na svoje sastavne dijelove spojiti u obuhvatno jedinstvo. Taj postupak se naziva dijalektikom.“⁷⁴ Ali, ukoliko su proturječja i dozvoljena u filozofiji postavlja se pitanje da li su dozvoljeni i iskazi protiv nauka logike bez da se takvi iskazi potom detaljno obrazlože, razjasne i dokažu? U predmetnom predavanju iz 1962. godine Heidegger na više mjesta izriče takve formulacije koje se kvalificiraju ovdje kao indikativne. Primjerice, možemo ukazati na sljedeći stavak: „Logički rangirani odnosi ne znače ovdje ništa“⁷⁵ ili pak jedan drugi indikativniji: „To po svojoj prilici ništa ne kaže. Pa i ne kaže ništa, dokle god kazano čujemo kao puki iskaz i izručujemo ga preslušavanju uz pomoć logike.“⁷⁶ No, kako bismo se mogli kretati izvan logike ukoliko je Heideggeru i iracionalnost zapravo drugo naličje medalje racionalnosti? Heidegger takvo što nastoji prevazići na način da predmetno pitanje i naprostu potom izjavi: „... u što ovdje nećemo ulaziti.“⁷⁷ Ili kada i uđe u problematiziranje problema primjerice vremena i bitka dolazeći do onoga što naziva događaj, naprasno izjavi: „... događaj ne treba misliti. Ono što je imenovano po tim imenom 'događaj' mi više ne možemo predstaviti rukovodeći se uobičajenim značenjem te

⁷⁴ Heidegger, M. (1996). Vrijeme i bitak. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed, str. 422.

⁷⁵ Ibidem, str. 440

⁷⁶ Ibidem, str. 442.

⁷⁷ Ibidem, str. 437.

riječi...“⁷⁸ Ironizirajući: zašto bi se obrazlagalo ono do čega se došlo, a došlo se dokazivanjem koje je nebitno, jer se sve može dokazati u zavisnosti od početnih pretpostavki?! Ali, ograđivanje od prigovora je ipak uvijek u nekome zakučku Heideggerovih predavanja poput onoga, primjerice: „Na putu je već više toga bilo mišljeno, ali ne i izričito kazano...“⁷⁹ Ili: mi današnji, koji još ne mislimo, mnogo smo toga mislili na našem putu mišljenja, ali nismo izričito takvo što i kazali, iako je o tomu Heideggerov njemački izdavač do sada pobrojio stotinu i dva toma.⁸⁰ Pa, ipak, kao i svaki Heideggerov projekat i predmetno predavanje je ostavljeno nedovršenim uz riječi: „Razrješenje toga nije više stvar ovoga predavanja.“⁸¹

I tako, svodivši mišljenje na mnijenje, Heidegger je 1964. godine održao izlaganje o zadaći mišljenja u predavanju naslovljenom kao 'Kraj filozofije i zadaća mišljenja' (Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens) gdje se u kontekstu svega do sada ovdje izloženoga postavlja pitanje: „No, nije li sve to samo bezrazložna mistika ili čak loša mitologija, u svakom slučaju opasan iracionalizam, nijekanje *ratia*?“⁸² – da bi potom na postavljeno pitanje i odgovorio: „Možda ima mišljenja, koje je trezvenije od nezadrživog divljanja racionalizacije i snažnog poleta kibernetike. Po svoj je prilici upravo taj polet krajnje iracionalan.“⁸³ Dakle, odgovarajući u obliku upitanosti bez znaka pitanja na kraju rečenice, Heidegger ukazuje kako ima mišljenja koje nije racionalno i koje je kao takvo trezvenije, kako racionalno mišljenje zapravo predstavlja divljanje, kako je takvo što nezadrživo uz uspon kibernetike. A, potom, razjašnjava dodatnim iskazom: „Možda ima mišljenja izvan

⁷⁸ Ibidem, str. 442.

⁷⁹ Ibidem, str. 440.

⁸⁰ Usp. Heidegger, M. (2021). *Gesamtausgabe: Ausgabe letzter Hand*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

⁸¹ Heidegger, M. (1996). Vrijeme i bitak. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed, str. 441.

⁸² Heidegger, M. (1996). Kraj filozofije i zadaća mišljenja. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb: Naprijed, str. 415.

⁸³ Ibidem, str. 415.

razlikovanja racionalnog i iracionalnog, još trezvenijeg od znanstvene tehnike, trezvenijeg zato na strani, bez efekta a ipak navlastite nužnosti.⁸⁴ Razvodnjavajući prethodne iskaze u slavu misticizma na način istraživanja mogućeg rješenja za mišljenje svedeno na puko mnijenje, Heidegger zapravo nastoji ukazati na zadaću mišljenja koje ne smije biti niti znanost niti filozofija negoli mišljenje koje je izvan razlikovanja racionalnoga i iracionalnoga – mišljenje koje je trezvenije od racionalnosti znanosti. Takvo zavještanje završava se blagim tonom i riječima: „Svima nama još treba odgoja za mišljenje, a prije toga tek neko znanje o tome što znači odgojenost i neodgojenost u mišljenju.“⁸⁵ I, dok ne udovoljimo Heideggerovim zahtjevima i dođemo do tako određenoga mišljenja, ne ostaje nam ništa drugo negoli mišljenje koje je Heidegger sveo na mnijenje: jer, s druge strane, Heidegger u posljednjim godinama spisateljstva okušao se u pisanju poezije...⁸⁶

2.0 ZAKLJUČNI GOVOR

Naslovom i uvodno spomenuti elementi misticizma u Heideggerovom trećem periodu mišljenja ovdje su dokazivani slijeđenjem klasičnog rječničkog određenja misticizma kao doktrine ili discipline koja u svojoj suštini je oprečna znanstvenim stajalištima, racionalnosti, logici tvrdeći kako se ono perceptivno ne može spoznati isključivo znanstvenim metodama.

Dokazivanjem je dosegnut takav stepen evidentnosti elemenata misticizma u Heideggerovim poznim djelima da pobrajani iskazi – koji ukoliko ne bismo znali da su pripadni Heideggerovom trećem periodu mišljenja – mogli bismo biti u neprilici s dojmom da se pak radi o fragmentima iz djela primjerice Meistera Eckharta. Jer, tako izdvojeni fragmenti koji odišu misticizmom mogu se skupno

⁸⁴ Ibidem, str. 416.

⁸⁵ Ibidem, str. 416.

⁸⁶ Usp. Heidegger, M. (1976). *Vaga i tijek. U: Iz iskustva mišljenja*. Zagreb: SCSZ.

pronaći u zvučnoj tezi Heideggerovoga davanja prvenstva pjesništvu nad mišljenjem kao prelasku iz tradicije u poetsko i mistično izražavanje: također, u zvučnoj tezi Heideggerovoga izravnog uključivanja teologijskih motiva i referenci u filozofski diskurs na način evidentnoga uvođenja teologije u filozofiju: napose, u ovom kontekstu, elementi misticizma se mogu iznaći i u zvučnoj tezi Heideggerovoga svođenja mišljenja na ono što je mnijenje.

Sve zvučne teze koje se isporučuju elementima misticizma u Heideggerovom trećem periodu mišljenja obiluju iskazima koji odbacuju znanstvene metode, odbacuju filozofsku tradiciju, insistiraju na tome kako je nelogičnost ili nadlogičnost zapravo jedna vrsta logike, insistirajući na tome kako je neracionalnost u svojoj suštini racionalnost, zagovaraju radikalnu promjenu načina mišljenja ostavljajući pitanje mišljenja otvorenim i dajući zadaću kakvo bi mišljenje u budućnosti trebalo biti – niti filozofsko niti znanstveno.

Na temelju svega pobrojanoga možemo zaključiti kako je prvotno postulirana hipoteza o mnoštvu evidentnih elemenata misticizma u Heideggerovu trećem periodu mišljenja (1947-1976) – i to, kroz davanje prvenstva pjesništvu nad mišljenjem, uvođenje teologije u filozofiju kao i indikativnome svođenju mišljenja na mnijenje u ovom radu u konačnici i dokazana.

LITERATURA

- Aristotel (2006). *Fizika*. Beograd: Paideia, knjige Gama i Delta.
- Aristotel (2007). *Metafizika*. Beograd: Paideia, knjige Alfa, Delta.
- Alighieri, D. (2009). *Božanstvena komedija: Pakao*. Sarajevo: Svjetlost.
- Audi, R. (1999). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brainard, M. (1991). Contributions to Der Akademiker 1910-1913. *Graduate Faculty Philosophy Journal*, vol. 14 no. 2/vol. 15 no. 1.
- Baković, L. (1989). *Biblija: Stari i Novi zavet*. Novi Sad: Dobra vest.
- Caputo, J. D. (2020). *The mystical element in Heidegger's thought*. Fordham University Press.

-
- Caputo, J. D. (1974). Meister Eckhart and the Later Heidegger: The Mystical Element in Heidegger's Thought: Part One. *Journal of the History of Philosophy*, 12(4).
- Caro, A. D. (1982). Reception and Impact: The first decade of Nietzsche in Germany. *Orbis Litterarum*, 37(1).
- Cairns, D. (1976). *Conversations with Husserl and Fink*. The Hague: Nijhoff.
- Filipović, V. (1989). *Filozofski rječnik*. Zagreb: NZMH.
- Fichte, J. G. (2007). *Učenje o nauci (1804)*. Beograd: Službeni glasnik.
- Hahn, F. (2011). 1000 Jahre Stadtgeschichte im Blick. U: *Südkurier* 5 (9).
- Higgins, K. M. (2014). Elisabeth Förster-Nietzsche and the Reinvention of Nietzscheanism in the Service of National Socialism. *New Nietzsche Studies*, 13(3).
- Hölderlin, F. (1943). *Sämtliche Werke, Große stuttgarter Ausgabe*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
- Hegel, G. W. F. (1986). *Wissenschaft der Logik*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Heidegger, M. (2012). Predgovor. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra.
- Heidegger, M. (2012) Uvodna napomena uz ponavljanje govora. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra.
- Heidegger, M. (2012). Hölderlin i bit pjesništva. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra.
- Kaufmann, S. (2019). *Heidegger liest Goethe*. Heidelberg: Winter.
- Heidegger, M. (1996). Okret. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, M. (1991). *The Principle of Reason*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Heidegger, M. (1996). Vrijeme i bitak. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, M. (2009). Volja za moć kao umjetnost. U: *Nietzsche I*. Beograd: Fedon.
- Heidegger, M. (1996). O humanizmu. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, M. (2009). Nietzscheova metafizika. *Nietzsche II*. Beograd: Fedon.
- Heidegger, M. (2012). Povratak kući / Srodnicima. U: *Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo*. Zagreb: Demetra.
- Hajdeger, M. (1982). Pesnički stanuje čovjek. U: *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit.

- Heidegger, M. (2021). *Gesamtausgabe: Ausgabe letzter Hand*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, M. (1996). Kraj filozofije i zadaća mišljenja. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, M. (1976). Vaga i tijek. U: *Iz iskustva mišljenja*. Zagreb: SCSZ.
- Heidegger, M. (2008). *Što se zove mišljenje?* Zagreb: Breza.
- Heidegger, M. (1988). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Hajdeger, M. (2009). Večno vraćanje istog. U: *Niče I*. Beograd: Fedon.
- Heidegger, M. (1996). Onto-teo-loški ustroj metafizike. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*. Zagreb: Naprijed & Brkić i sin.
- Heidegger, M. (1972). Filozofija i teologija. U: *Uvod u Heideggera*. Zagreb: RK SOH.
- Kant, I. (1998). *The Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lilly, R., & Haar, M. (1989). Heidegger and the God of Hölderlin. *Research in Phenomenology*, 19(1).
- Ott, H. (1988). *Martin Heidegger: Unterwegs zu seiner Biographie*. Frankfurt: Campus.
- Pavao II, I. (1999). *Fides et ratio = Vjera i razum: enciklika svim biskupima Katoličke crkve o odnosu vjere i razuma*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Rae, G. (2010). Re-thinking the human: Heidegger, fundamental ontology, and humanism. *Human Studies*, 33.
- Sheehan, T. (2004). Životopis: Heidegger i teška vremena. U: *Eseji o Heideggeru*. Sarajevo: Oko.
- Sheehan, T. (1988). Heidegger's Lehrjahre. U: *Collegium Phaenomenologicum: The first ten years*. Amsterdam: Kluwer.
- Wohlleben, J. (1990). Junonische Nüchternheit – Hölderlin. U: *Die Sonne Homers*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

SAFER GRBIĆ

University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Republic of Croatia

THE PHENOMENON OF MYSTICISM:

ELEMENTS OF MYSTICISM IN HEIDEGGER'S THIRD PERIOD OF THOUGHT (1947-1976)

Abstract: The reception of Heidegger's work from his student days to the present is indeed diverse: from skepticism to glorification, from denial to advocacy, from criticism to dogmatic following. His bio-bibliography, which evokes such contrasting reactions among readers, truly gives rise to the accusation that Heidegger ultimately strayed into philosophy, encouraged irrationalism, and later delved into mysticism. Whether one takes an affirmative or negative stance towards Heidegger's work, we must agree that his third period of thought contains a multitude of explicit statements that ridicule logic, relativize scientific methodology, consider irrationality as part of rationality, or invoke mysticism and evangelism, questioning without the intention of providing answers, polluting the pure intellect, and more. In this vein, this paper aims to demonstrate the hypothesis of the presence of numerous elements of mysticism in Heidegger's third period of thought (1947-1976) – through prioritizing poetry over thought, introducing theology into philosophy, and indicatively reducing thought to opinion.

Keywords: Heidegger, mysticism, thought, poetry, theology, philosophy, opinion

Primljeno: 25.8.2023.

Prihvaćeno: 1.12.2023.